

שרה סטרומזה, הרמב"ם בעולמו: דיוקנו של הוגה יס־תיכוני,
ירושלים: מאגנס, 2021

בזמן שקראתי ספר מרשים וחשוב זה, נזכרתי בספר אחר על
הרמב"ם: Oliver Leaman, *Moses Maimonides* (London: Routledge, 1990)

ספר זה (שאינו מופיע ביבליוגרפיה של פרופ' שרה סטרומזה)
פורסם בסדרה 'הגות ותרבות ערבית'. ספרה של סטרומזה,
ערביסטית ידועה, היה מתאים להתפרסם בסדרה הזאת. גם נזכרתי
בדבר שאשתי אומרת (בהומור) כל פעם שאני עומד ללמד שיעור
על הרמב"ם: "אל תשכח להזכיר לתלמידים שהרמב"ם היה גם רב."
פעם אחר פעם בזמן שקראתי בספר זה, למרות הלמדנות המופלגת
שבו, והתובנות החשובות, אמרתי לעצמי, חבל שסטרומזה לא
מכירה את חכמתה של אשתי. הספר שם דגש נכון, חשוב, ודי
חדשני על "היס־תיכוניות" של הרמב"ם. חבל שהצד היהודי של
הרמב"ם מקבל ביטוי הרבה פחות מודגש בספר.

הרמב"ם בעולמו פורסם לראשונה באנגלית (פרינסטון, 2009)
וזכה בצדק לביקורות מחמיאות. הספר תורגם לעברית לאחרונה
בטוב טעם ובדייקנות על ידי ד"ר עומר מיכאליס, בעצמו מומחה
לתחום הדעת. למעט יוצאים מן הכלל בודדים, אין בתרגום
התייחסות למחקרים שהופיעו אחרי פרסום המקור האנגלי.

במקום להציע ביוגרפיה אינטלקטואלית של הרמב"ם (דבר
שנעשה לא מזמן באריכות ובמיומנות על ידי דוידסון וקרמר'),
הספר שואף להציע ביוגרפיה תרבותית של הרמב"ם: "קשריו של
הרמב"ם עם מורשתו התרבותית וההיסטורית רבת הפנים, וכיצד

---

1 Herbert A. Davidson, *Moses Maimonides: The Man and His Works*. Oxford: Oxford University Press, 2005; Joel Kraemer, *Maimonides: The Life and World of One of Civilization's Greatest Minds*. New York: Doubleday, 2008.
ספרו של קרמר תורגם לאחרונה לעברית (רסלינג).

השפיע עליו הקשר תרבותי זה ועיצב את הגותו" (עמ' יב).

בספר ששה פרקים:

(א) "הרמב"ם ותרבות אגן הים התיכון": הפרק כולל דיון מעניין ביותר על "ים תיכוניות" ככלי ניתוח להגותם של דמויות פרטניות. (ב) "הרקע התיאולוגי של הגות הרמב"ם": בפרק הזה דיון ארוך ומפורט על השפעות מוסלמיות על תפיסתו של הרמב"ם לגבי מינות. הפרק היה יכול להיות הרבה יותר עשיר לו התייחסה פרופ' סטרומזה למחקרים הרבים של חוקרים דוגמת יעקב בלידשטיין על מינים בכלל ועל קראים בפרט בעיני הרמב"ם. חיבורים רבים שנכתבו אחרי פרסום המהדורה המקורית (ספרה של חנה כשר, למשל, על העיניס, הכופרים והאפיקורסים בעשנת הרעב"ס, 2011) היו יכולים להעשיר ולאזן את הדיון לו נלקחו בחשבון במהדורה הנוכחית. כמובן, אינני מכחיש שהרמב"ם הכיר "את מפת הפולמוסים בתיאולוגיה האסלאמית" ושהכרות זו אפשרה לו "לשזור חלקים ממנה בהגותו" ואף להשתמש במפה זו בפולמוס מול כופרים יהודים (עמ' 66). עם זה, דיוניו בנושא ניזונים "גם" ממקורות יהודיים.

(ג) "פונדמנטליסט מווחדי?" זהו אולי הפרק החשוב ביותר בספר. בפרק זה, הארוך ביותר בספר, פרופ' סטרומזה דורשת מחוקרי הרמב"ם להתייחס ברצינות לפרט ביוגרפי מרכזי בחיי הרמב"ם: עשרים השנים שבהן הוא חי **והתחנך** בעולם מווחדי. בדיונה של סטרומזה בולטת לעין ידענותה המופלגת בהגות דתית אסלאמית, בו בזמן שגם מורגש חוסר העניין שלה ברקע היהודי של הרמב"ם. היא גם די מתעלמת מהמחקרים הרבים שנכתבו מנקודת מבט יהודית על הנושאים הנידונים בפרק. אתן כמה דוגמאות. הרמב"ם חידש חידושים רבים ואף מרעישים בקטע הראשון של ספר משנה תורה שלו: "הלכות יסודי התורה". אליבא דסטרומזה, ההחלטה לפתוח ספר הלכתי בדיון על "יסודי התורה" "משקפת בבירור את התפיסה המווחדית של האמונה כמוגדרת בהלכה וכפופה לפסיקה הלכתית". שלום רוזנברג וחוקרים אחרים דנו באריכות על תפיסת האמונה של הרמב"ם. תפיסה זו,

להבנתו, ניזונה הרבה יותר מאריסטו והגדרתו את האדם כבעל חיים רציונלי, מאשר מהתיאולוגיה המווחדית. בפרק הזה ובפסנה תורה בכלל סימנים רבים לפניו אוניברסליים של הרמב"ם – דבר שהיה אולי צריך למצוא את מקומו בדיון על הוגה "ים-תיכוני". בפרק הזה של הספר שרה סטרומזה גם טוענת שהדגש הכבד של הרמב"ם על איסור הגשמת האל הושפע בצורה מכרעת על ידי התיאולוגיה המווחדית. אינני חולק על הטענה שהרמב"ם הושפע פה מהמווחדים. אבל אולי הוא "גם" הושפע על ידי אריסטו וגם על ידי רבי ישמעאל התנאי? אין טעם להיכנס פה לוויכוח סביב השאלה, האם רבי ישמעאל ותנאים אחרים שללו הגשמת האל או לא. מה שברור, הרמב"ם חשב שהם שללו את ההגשמה, והיה בטוח שהוא ממשיך את דרכם, ולא את דרכם של המווחדים. בעיני, הדיון בפרק הזה על עיקרי האמונה במשנת הרמב"ם לוקה בחסר, והדיון על משנתו המשיחית נשען יותר מדי על דעתו של יואל קרמר. פרופ' סטרומזה טוענת בפרק הזה שרמב"ם בעל ההלכה מושפע מפנים של מחשבה הלכתית איסלאמית. אם כן, די מפתיע שהפרק מתעלם ממקום בולט בפסנה תורה (הקדמת הספר) שבו חוקרים רבים מצאו הד לאג'מאע ("הסכמה") האיסלאמית. כתבתי לעיל שהספר במקור האנגלי זכה לביקורות מחמיאות (ובצדק). אבל, הפרק הנידון כאן גם "זכה" לביקורת די חריפה על ידי חיים דוידסון המנוח.² למרבה הפלא, מאמרו מוזכר בהערות שוליים, בעניין אחר, ללא כל התייחסות לביקורתו.

(ד) "המשך הארוך: הרמב"ם כחוקר הדת": כותר הפרק הזה במקור אומר יותר מזה באנגלית: "*La Longue Durée: Maimonides* as a Phenomenologist of Religion" פרט ל-hommage לברודל (Braudel), לא הבנתי את הכוונה פה, אבל נשאר את זה בצד. בפרק דיון ארוך, מפורט, וחשוב על "צבאים", הכת הפגאנית, שלפי הרמב"ם, פעלו בימי אברהם אבינו, ושנגדם כוונו חלק ניכר של מצוות התורה. במחקרים הקודמים

Herbert A. Davidson, "Maimonides and the Almohads." In *Interpreting Maimonides: Critical Essays*, edited by Charles H. Manekin and Daniel Davies, 6–25. Cambridge: Cambridge University Press, 2019

שלה, תרמה פרופ' סטרומזה נתונים רבים ותובנות מועילות בעניין כת מסתורית זאת. בפרק הזה, סטרומזה כותבת (עמ' 130) "רמב"ם נמצא על פרשת דרכים תרבותית, שבשל פתיחותו לאפשרות שהציעה, התגלתה כפורה במיוחד." בהחלט נכון, וגם נכון שחוקרים רבים (כולל כותב שורות אלו) לא נתנו תשומת לב מספקת להשפעה לכאורה זו על הרמב"ם. רק חבל שבניסיונה לתקן מצב זה, הלכה פרופ' סטרומזה דרך ארוכה מדי בכיוון השני. ראוי שמי שרוצה להבין את "המהפכה הקופרניקאית" של הרמב"ם בעניין טעמי המצוות (כפי שכינה זאת תלמידי לשעבר ד"ר עודד הורצקי), אמנם ילמד על הצבאים, אבל גם ראוי שילמד את הדיון בטעמי המצוות במסורת ישראל. בספר לא מעט ביקורות על חוקרים שהתעלמו מה"ים תיכוניות" של הרמב"ם. הדגש ששמה סטרומזה על פן זה של הרמב"ם, הביא אותה להמעיט בחשיבות הפן היהודי שלו. הוא באמת חי ופעל על "פרשת דרכים תרבותית" – אמנם, בפרשת דרכים ישנן לפחות שתי דרכים!

(ה) "הוגה ביקורתי – הרמב"ם כמדען": פרק זה, מלומד ופורץ דרך כשאר פרקי הספר, הפתיע אותי. הפרק אמור היה לדון ברמב"ם כמדען, בזמן שרוב רובו של הפרק מוקדש לרמב"ם הרופא. לעומת זאת, בעיני הרמב"ם, כפי שסטרומזה בעצמה מסבירה, רפואה אינה מדע, אלא מלאכה מעשית. הרמב"ם אפילו מתייחס לאלרזי, רופא בעל יומרות להיות פילוסוף, כ"רופא בלבד" (עמ' 172). ידוע שהרמב"ם לא התכוון להיות רופא. מותו הטרגי של אחיו דוד, אירוע קטסטרופלי בחיי הרמב"ם (ושאינו מוזכר, לו ברמז, בספר לפנינו), הכריח אותו להתפרנס מהרפואה. חלקו השני של הפרק מוקדש ל"הזיות: הרמב"ם על פסאודו-מדע" ובו דיון על משמעות המילה "הזיות" (הדי'אן) במשנת הרמב"ם. בהחלט מעניין וממנו יש ללמוד מה הוא מדען אמיתי בעיני הרמב"ם. הרמב"ם לא היה מדען, אבל ידע מה זה מדע ומי הוא מדען ושני דברים אלו מוסברים היטב בפרק. אם אנחנו מתרגמים "מדע" ל"חכמה" ו"מדען" ל"לחכם" (לשונו של הרמב"ם כשכתב עברית) אז יש מקום לשאול מדוע בפרק על הרמב"ם כמדען אין זכר לחכמת הטבע (אלי-עלס אל-

טיבעי) ולחכמת האלוהות (אל-עלס אל-אילהי), דהיינו "מעשה בראשית" ו"מעשה מרכבה"? זיהוי זה בולט גם בפירושו למשנה, גם במשנה תורה, וגם במורה נבוכים. בנוסף, חסר בפרק הזה דיון על השאלה, האם מדען = פילוסוף, או לא?

(ו) "ממשה עד משה": השגת השלמות על פי הרמב"ם: פרק זה פותח במלים אלו: "אף שהרמב"ם היה מושקע לגמרי בעולם התרבותי של זמנו, המסורת היהודית והקהילה היהודית היו בלב עשייתו והגותו" (עמ' 193). אמת! חבל שפרופ' סטרומזה כנראה שכחה נקודה זו בבואה לכתוב על הרמב"ם היס-תיכוני. בכל אופן, בפרק המסיים הזה וויכוח בין שרה סטרומזה לבין מורה הדגול, שלמה פינס, על דעתו של הרמב"ם על האפשרות להגיע לחיי נצח. לדעת פינס, הרמב"ם שלל אפשרות זו; סטרומזה חולקת עליו (ובעיני הצדק אתה). בחלקו השני של הפרק דיון ארוך מאוד על "איגרת תחיית המתים" של הרמב"ם. לאור העובדה שהרמב"ם עצמו לא רצה לכתוב את האיגרת, וראה בדיון בזבוז זמן ואנרגיה, מוזר שפרופ' סטרומזה הקדישה לזה תשומת לב רבה כל כך.

פרופ' שרה סטרומזה כתבה ספר חשוב, מעניין, ומאתגר. היא הוכיחה שהיא נציגה נאמנה של אסכולת שלמה פינס במחקר הרמב"ם: את הרמב"ם יש לקרוא ולהבין על רקע הפילוסופים המוסלמים שהכיר ובחלק מהמקרים אף הוקיר. גישה זו רואה ברמב"ם בעיקר הוגה דעות "ערבי". פינס עצמו נתן ביטוי קיצוני לתפיסה זו בהקדמתו לתרגומו של הטורה לאנגלית. שם הוא כתב שעיסוקו של הרמב"ם בכתיבת ספר משנה תורה (שכידוע, היה פרי של עבודה מאומצת "יום ולילה" משך עשור) היה בסך הכול
!avocation

בשמינה פרקים שלו (פרק ד') מתייחס הרמב"ם לסטיות מדרך האמצע. אין כל ספק שחוקרים רבים (ואני בכללם) סטו מדרך האמצע בהצגת הרמב"ם בעיקר בהקשר היהודי שלו, כאילו העיסוק הפילוסופי שלו היה רק an avocation. כידוע, בעיני הרמב"ם, כדי לתקן סטייה מדרך האמצע במידה מסוימת, יש לסטות בכיוון השני. לתקן סטייה "יהודית" בחקר הרמב"ם, הלכה פרופ' סטרומזה יותר

מדי בכיוון ההפוך. בסיכום, ספרה החדש של פרופ' סטרומזה חייב להיקרא על ידי כל מי שדמותו של הרמב"ם קוסמת לו, וחייב להיות על המדף של כל ספריה המכבדת את עצמה. הייתי רק מציע לשנות את שם הספר: "הרמב"ם בחלק מעולמו".

מנחם קלנר, המרכז האקדמי שלם ואוניברסיטת חיפה (אמריטוס)